

TOELICHTING BESCHERMD GEZICHT NIEUW-BEERTA (versie 1)

Plaats : Nieuw-Beerta
Gemeente : Reiderland
Regio : Oldambt/Westerwolde

Inleiding

Het beschermd gezicht Nieuw-Beerta ligt in het oostelijk deel van de gemeente Reiderland, in de regio Oldambt/Westerwolde, provincie Groningen. Het beschermd gezicht omvat globaal gezien een vier en een halve kilometer lange, ijle lintbebouwing die gelegen is langs een weg en die het gehucht Beersterhoogen en het dorp Nieuw-Beerta omvat.

De aanwijzing van bovengenoemd gebied tot beschermd gezicht is vooral gebaseerd op het feit dat het een gaaf voorbeeld betreft van een agrarische lintbebouwing in landelijk gebied die in de periode 1850-1940 vorm heeft gekregen in ruimtelijk-historische en architectuurhistorische zin. De ruimtelijke structuur vindt zijn oorsprong echter ver voor 1850, namelijk in de zestiende en zeventiende eeuw toen de oostelijke Dollardboezem grotendeels droog viel. De agrarische, sociale en economische ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw bepaalden echter het hedendaagse aanzien van beschermd gezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

Het lint van boerderijen waaruit het beschermd gezicht Nieuw-Beerta hoofdzakelijk bestaat, is gelegen langs een weg die van Beerta in westen, via Nieuw-Beerta in noordoostelijke richting naar Drieborg loopt. Het grootste deel van het tracé heet Hoofdweg, echter na de splitsing met de Lange Weg naar Nieuweschans wordt de weg Verlengde Hoofdweg genoemd. De weg volgt het tracé van een drietal dijken die in de zestiende eeuw om de oostelijke Dollardboezem werd gelegd. Herhaaldelijk vonden nog overstromingen plaats, zoals tijdens de Allerheiligenvloed in 1570 die een groot deel van het grensgebied van Groningen en Oost-Friesland, het Reiderland, wegsloeg.

Het Reiderland betrof het gebied ten zuiden van de monding van de rivier de Eems. Van oorsprong bestond de bodem van het gebied uit veen, waarop tijdens zogeheten transgressiefasen -perioden waarin de zeespiegel steeg- klei was afgezet. Sinds de Middeleeuwen werd het Reiderland regelmatig geteisterd door overstromingen. De monding van de Eems verwijdde zich steeds meer en er ontstond een zeeboezem, de Dollard, met een westelijke en oostelijke arm. Rond 1500 bereikte de Dollard zijn grootste omvang. Plaatsen als Torum, Oosterreide en Westerreide werden definitief door de Dollard verzwolgen. Vanaf de zestiende eeuw werd gepoogd het Reiderland dat in de oostelijke Dollardboezem was gelegen, weer langzamerhand terug te winnen door middel van verscheidene bedijkingen. Wanneer deze plaatsvonden is moeilijk te achterhalen, omdat ze telkens weer werden weggespoeld.

Door de aanleg van de Schanskerdijk in 1657 viel het gebied ten zuiden van de lijn Drieborg-Nieuweschans echter definitief droog. Nieuweschans was in 1628 als vesting op de kwelders was gesticht ter vervanging van het zuidelijker gelegen Oudeschans dat uit 1593 dateerde. Beide schansen dienden ter verdediging van het kweldergebied ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Zowel Groningen als Oost-Friesland hadden een grote belangstelling voor de drooggevalle stukken land en betwistten elkaar voortdurend. Het nieuw aangewonnen land tussen Beerta en Bellingwolde behoorde echter duidelijk tot

Gronings grondgebied. Na 1657 werd het Reiderland opnieuw door stormvloedbedreiging, onder andere in 1685 en 1717. Hierna werden de zeedijken aanmerkelijk verzwakt, waardoor grote overstromingen uitbleven. Het land kon rustig in gebruik worden genomen en kreeg een agrarische bestemming.

De oude dijk rondom de oostelijke Dollardboezem die waarschijnlijk rond 1550 werd aangelegd, markeerde de scheiding tussen het veenkleigebied ten noorden ervan en jonge zeekleigebied ten zuiden ervan. Op de kaart van Th. Beckeringh uit 1781 is deze dijk al geheel verdwenen. Wel aanwezig is de weg die het dijktracé volgt, maar waarvan het onduidelijk is of die hetzelfde tracé volgt als de huidige weg. Van Beerta tot aan de Schanskerdijk is er sprake van bebouwing die grotendeels uit boerderijen van het Oldambtster type moet hebben bestaan. Het gedeelte aansluitend op Beerta werd 'Beerster Hogen' genoemd. Hier was behalve boerderijen een pelmolen gelegen. In het oostelijke deel, dat 'Beerster Hamrik' heette, was een kapel of kerk gelegen, waarschijnlijk op de plek van de huidige kerk in Nieuw-Beerta. De weg werd gekruist door de 'Bellingwolder uitwatering', ook wel Buiskool- of Bellingwolderzijldiep geheten, die gegraven werd in 1657 ter afwatering van de landerijen van Bellingwolde. Ten noorden ervan liep de 'Oude Tjamme', een natuurlijke waterloop.

De Topografische en Militaire Kaart van 1853 laat een betrouwbaarder beeld zien dan de kaart van Beckeringh. Na het verlaten van de bebouwde kom van Beerta splitst zich een weg naar Finsterwolde af, vervolgens buigt de weg in zuidelijke richting af en na 500 meter weer in oostelijke richting. Vanaf de tweede bocht begon een bebouwingslint dat zich tot Drieborg, gevestigd aan het westelijke uiteinde van de Schanskerdijk, voortzette. Het westelijke deel is nog steeds Beerster Hoogen genoemd, het oostelijke deel - waar de weg een scherpe s-bocht maakte, nu echter Nieuw-Beerta. De bebouwing ter hoogte van de eerste afbuiging nabij de splitsing met de weg naar Finsterwolde werd Veenhuizen genoemd. Het land ten noorden van de Hoofdweg heette Binnenlanden, het land ten zuiden ervan Uiterdijken.

De bochtige weg, die reeds verhard was, volgde het huidige tracé en was over de gehele lengte hoofdzakelijk bebouwd met boerderijen. Aan weerszijden van de weg was het land opstrekking verkaveld. Dit was het gevolg van het recht van opstrek, waarbij de boer geoorloofd was het aangrenzende drooggevalen land aan zijn bezit toe te voegen. De smalle percelen liepen globaal gezien van de Tjamme tot aan de Westervoldsche Aa. Op vrijwel elk perceel lag een boerderij, meestal aan de noordzijde, maar soms aan de zuidkant. De boerderijen zijn parallel aan de as van de kavel gesitueerd. Tussen de boerderijen lagen een paar rentenierswoningen. Arbeiderswoningen bevonden zich aan lanen nabij Drieborg en in Nieuw-Beerta. In Nieuw-Beerta, dat als dochternederzetting van Beerta in het nieuw aangewonnen land was ontstaan, was sprake van komvorming op kleine schaal. Aan de noordkant lag één en aan de zuidkant twee lanen met arbeiderswoningen. In het dorp bevonden zich een kerk, begraafplaats, school en korenmolen.

In de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw maakte de Groningse landbouw een enorme groei door. De omslag van gras- naar bouwland, van veeteelt naar akkerbouw, was één van de belangrijkste factoren voor deze groei. Daarnaast waren de vroege en voortvarende vernieuwingen in het boerenbedrijf, zoals drainage, arendsploeg en dorsmachine, van groot belang. Er werd zoveel geproduceerd dat kon worden afgezet op buitenlandse markten en de rijkdom van de boeren enorm groeide. Het beeld van de 'rijke Groninger boer' ontstond. Vooral de jaren rondom 1850 waren zeer voorspoedig en werden daarom ook wel 'champagnejaren' genoemd.

De rijkdom van de hereboeren uitte zich onder andere in hun boerderijen. Vanaf met name 1875 lieten de boeren de voorhuizen van hun boerderijen verfraaien. Het traditionele Oldambtster type met een smaller voorhuis dat zich door middel van een aantal krimpens verbreedt tot schuur werd vervangen door een symmetrisch dwarshuis en later een villa. Het woongedeelte van de boerderij werd, zowel wat het ex- als interieur betreft, rijk gedecoreerd en luxueus uitgevoerd, zodat ze uitgroeiden tot ware kasteeltjes. Tot ongeveer 1900 was vooral het eclecticisme als bouwstijl populair; hierna deden regionale varianten op de

Art Nouveau, de Um-1800-stijl, de Amsterdamse School en Delftse School hun intrede.

Behalve het woongedeelte onderging ook de tuin een metamorfose om de rijkdom van de eigenaar te weerspiegelen. Voor en in veel gevallen ook opzij van het voorhuis werd een royale tuin in een Groningse variant op de Engelse Landschapsstijl ontworpen. Vanwege het slingerende padenpatroon werden deze tuinen ook wel slingertuinen genoemd. Behalve een slingerend padenpatroon bezaten de tuinen veelal een vijver, uitkijkheuvel, tuinhuisje en een beplanting van verschillende soorten loofbomen en bloembedden. De vijver kon of rond en centraal gesitueerd zijn om het voorhuis te reflecteren of grillig van vorm en a-centraal gelegen zijn. Een haag ter hoogte van de laatste krimp scheidde de siertuin van het nuts gedeelte met een groentetuin en boomgaard:

Rond 1900 was het aantal boerderijen langs de Hoofdweg en Verlengde Hoofdweg niet gegroeid, maar waren de bestaande boerderijen uitgebreid en vernieuwd. Het voorhuis was verfraaid of vervangen door een dwarshuis en op het erf was een slingertuin aangelegd. Tussen de boerderijen waren enkele rentenierswoningen gelegen. Als een boer de boerderij overdeed aan de oudste zoon dan werd vaak op een uithoek van het perceel aan de weg een tweede woning gebouwd. Deze rentenierswoningen deden qua architectonisch ontwerp niet onder voor de boerderijen en bezaten ook vaak een in Landschapsstijl aangelegde tuin.

Een ander gevolg van de steeds groter wordende rijkdom van de boeren was een grotere scheiding tussen de hereboer en zijn personeel. In de negentiende eeuw woonden de arbeiders aanvankelijk nog op de boerderij. In de tweede helft van de negentiende eeuw gingen zij echter steeds vaker zelfstandig wonen. Dit gebeurde in kleine woningen van het krimpjes-type aan lanen op meestal onvruchtbare stukken grond. Deze lanen liepen evenwijdig aan de perceelsgrenzen en de woningen lagen op ruime kavels. In Nieuw-Beerta lagen aan weerszijden van de Hoofdweg enkele van deze lanen dicht op elkaar. Daarnaast bevonden zich een paar korte lanen aan de westzijde van de Verlengde Hoofdweg. De overige arbeiderswoningen bevonden zich achter op het erf van de boerderijen.

Het dorp Nieuw-Beerta was in de tweede helft van de negentiende eeuw behoorlijk gegroeid en bereikte rond de eeuwwisseling haar grootste omvang. Naast de genoemde korenmolen bezat het dorp een Nederlandse hervormde kerk, gebouwd in 1856, en een school. In het dorp waren enkele agrarische nevenbedrijven gevestigd zoals een smederij en een stelmakerij. Op zo'n anderhalve kilometer ten zuiden van de Hoofdweg is de in 1868 geopende spoorlijn Groningen-Nieuweschans gelegen. Het dichtstbijzijnde station was dat van Nieuweschans.

In de eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkelde de bebouwing langs de Hoofdweg en Verlengde Hoofdweg in grote lijnen zoals in de vijftig jaren daarvoor. Het aantal arbeiderswoningen groeide met name in het dorp Nieuw-Beerta. Hier en daar werd tussen de boerderijen een villa gebouwd, meestal in de stijl van de Amsterdamse School. Het dwarshuis als woongedeelte van de boerderij werd steeds meer vervangen door een zelfstandige villa, eveneens vaak opgetrokken in de stijl van de Amsterdamse School. Grootste verandering betrof enkele wijzigingen in het beloop van de Hoofdweg in de jaren dertig. In Nieuw-Beerta werd de knik rechtgetrokken, waartoe enkele panden moesten worden afgebroken. Daarnaast werd de Hoofdweg in het westen lijnrecht doorgetrokken naar de bebouwde kom van Beerta. De twee bochten bij Veenhuizen hoefden daardoor niet meer gepasseerd te worden.

Vanaf ongeveer 1900 laaide de strijd tussen arbeiders en boeren fel op. Strijdpunten waren vaak seizoenswerkloosheid en loonsverhoging. Stakingen en arbeidersopstanden waren in het Oldambt geen ongewoon verschijnsel. Vaak waren Beerta, Nieuw-Beerta, Finsterwolde en Drieborg de brandhaarden van verzet. Daarnaast was er een aantal liberale boeren zoals de Tweede Kamerleden J.F. Zijlker en B.L. Tijdens die beiden woonachtig waren in het beschermd gezicht. Door onder andere de Landarbeiderswet uit 1919 werd gepoogd de levensomstandigheden van arbeiders te verbeteren. Deze wet maakte het

arbeiders mogelijk tuin- of bouwgrond tegen een lage prijs te kopen of huren. Eén van de langste stakingen was die van mei 1929 die vijf en een halve maand duurde. Vooral het communisme had en heeft in de streek veel aanhangers. Reiderland is ook nu nog één van de roodste gemeenten van Nederland, waar de NCPN (Nieuwe Communistische Partij Nederland) zeer sterk vertegenwoordigd is.

Na 1945 vonden in het beschermd gezicht Nieuw-Beerta wijzigingen plaats die echter weinig afbreuk deden aan het bebouwingsbeeld. Van enkele boerderijen werd de schuur afgebroken of werd het gehele gebouw vernieuwd. Ten noordoosten van het dorp Nieuw-Beerta verrees in de jaren negentig van de twintigste eeuw een nieuw complex van de proefboerderij 'Ebelsheerd'. Daarnaast verloederden enkele panden. Vooral in de kom van Nieuw-Beerta is dit het geval. Het dorp heeft na 1945 te maken met een dalend inwonertal en een sterke vergrijzing. Veel arbeiderswoningen in het beschermd gezicht zijn na 1945 verdwenen. In Nieuw-Beerta heeft sociale woningbouw plaatsgevonden, waardoor ook hier het oorspronkelijke krimpjes-type vrijwel is verdwenen.

De grootste ingreep vond plaats in het open gebied. De oorspronkelijk opstreckende verkaveling werd in de jaren zeventig in het kader van ruilverkaveling vervangen door een grootschalige blokverkaveling. Daarnaast werd de Tjamme als het ware rechtgetrokken. Van de oorspronkelijke structuur van het landschap is nu nog maar weinig meer herkenbaar. Wel heeft het zijn openheid, waarin het beschermd gezicht als een groen lint gelegen is, behouden.

Huidig ruimtelijk karakter

De ruimtelijke structuur van het beschermd gezicht Nieuw-Beerta wordt ook nu nog altijd bepaald door de weg, bestaande uit de Hoofdweg en Verlengde Hoofdweg, die voormalige dijktracés volgt. Vanaf het noordelijk uiteinde van de bebouwde kom van Beerta loopt de weg licht slingerend eerst in oostelijke richting. Na de bebouwde kom van Nieuw-Beerta te zijn gekruist, maakt de weg een grote s-bocht in noordelijke richting naar het dorp Drieborg. Ongeveer in het midden van deze s-bocht vindt op twee punten een splitsing plaats met de Lange Weg, de weg naar Nieuweschans. Aan de oostzijde van de weg loopt een smal fietspad, terwijl aan de westzijde over vrijwel de gehele lengte een sloot ligt.

Langs de Hoofdweg en Verlengde Hoofdweg strekt zich een ijle lintbebouwing uit. De bebouwing is, met uitzondering van de bebouwde kom van Nieuw-Beerta, vooral aan de westzijde gelegen. Meestal staat er bovendien niet gelijktijdig bebouwing aan weerszijden van de weg; vrijwel altijd is de ruimte tegenover een boerderij onbebouwd. Hierdoor is er buiten de bebouwde kom van Nieuw-Beerta sprake van een continue directe relatie met het open landschap. De weg rijgt de eilandjes bestaande uit de boerderijen met hun rijke erfbeplanting als het ware aaneen tot een groene ketting met rode vlakken die al van ver in het open landschap te zien is.

De bebouwing buiten de bebouwde kom wordt hoofdzakelijk door boerderijen gevormd. De boerderijen zijn op een afstand van 15 tot 30 meter van de weg gelegen en evenwijdig aan de as van de voormalige percelen gebouwd. Door het bochtige verloop van de Hoofdweg en Verlengde Hoofdweg verschuiven ze ten opzichte van elkaar. De boerderijen zijn vrijwel allemaal oorspronkelijk van het Oldambtster type, maar hebben al naar gelang hun ouderdom een aangebouwd voorhuis, een symmetrisch dwarshuis, een aangebouwde of een zelfstandige villa. Veel boerderijen hebben een moderne bijschuur. Van enkele boerderijen is het schuurgedeelte afgebroken of vernieuwd. Sommige boerderijen zijn geheel vernieuwd, waarvan een enkel geval beeldverstorend is. Dit geldt eveneens voor enkele zeer vervallen boerderijen. In Beersterhoogen zijn enkele nieuwe boerderijen verzezen die uit een vrijstaand woonhuis en enkele lage schuren bestaan, die niet in het bebouwingsbeeld van het beschermd gezicht passen.

De erven van de boerderijen zijn in veel gevallen rijk beplant en bepalen het groene karakter van het beschermd gezicht. Op een groot deel van de erven bevindt zich een tuin aangelegd in regionale variant op de Engelse landschapsstijl of restanten daarvan. Hoge loofbomen, een heuveltje, een tuinhuisje en een vijver, rond of grillig van vorm, zijn meestal nog herkenbaar. Het padenpatroon is veelal verdwenen. Bij enkele boerderijen ontbreekt een erfbeplanting, waardoor er afbreuk aan het karakteristieke bebouwingsbeeld wordt gedaan.

Tussen of tegenover de boerderijen staan enkele rentenierswoningen en arbeiderswoningen. De rentenierswoningen zijn van het symmetrische type of, indien ze na 1900 zijn gebouwd, rijk gedecoreerde villa's in de stijl van de Art Nouveau of Amsterdamse School. Vaak hebben ze een kleine tuin die dezelfde kenmerken heeft als de siertuinen van de boerderijen. De arbeiderswoningen die oorspronkelijk van het krimpjes-type zijn, zijn in de meeste gevallen vernieuwd of verbouwd. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er enkele woonhuizen langs het tracé gebouwd, waarvan die op de hoek met Hooiweg met name door de ernaast gelegen schuur en door het ontbreken van beplanting het bebouwingsritme enigszins verstoort.

De bebouwing langs de Hoofdweg ter hoogte van de bebouwde kom van Nieuw-Beerta is kleinschalig en grotendeels vernieuwd of verbouwd. Uitzondering is de Nederlands hervormde kerk met de erachter gelegen begraafplaats die een gaaf complex vormen. De ertegenover gesitueerde pastorie is na de oorlog vernieuwd. Beeldverstorend zijn enkele verbouwde rentenierswoningen die nu als sexclub in gebruik zijn, en de schuur aan de noordzijde van de bebouwde kom. De overige bebouwing van Nieuw-Beerta betreft sociale woningbouw bestaande uit veelal enkele en dubbele woningen. In het oosten wordt de bebouwde kom aan de zuidkant afgesloten door het nieuwe complex van de proefboerderij 'Ebelsheerd'. Wat vormgeving, situering en schaal betreft, sluit dit complex niet aan bij het karakteristieke bebouwingsbeeld van het beschermd gezicht.

Nadere typering te beschermen waarden

De ruimtelijke structuur van het beschermd gezicht Nieuw-Beerta wordt hoofdzakelijk bepaald door het verloop van de weg die vanaf Beerta via Nieuw-Beerta naar Drieborg loopt. Deze weg die oude dijktracés volgt, slingert op sommige plekken sterk. Hierdoor verschuiven de grote bebouwingselementen, de boerderijen, ten opzichte van elkaar, omdat zij meestal evenwijdig aan de voormalige perceelsgrenzen zijn gesitueerd. De weg, bestaande uit de Hoofdweg en het zuidelijk deel van de Verlengde Hoofdweg, rijgt de groene eilanden, de boerderijen met hun erven, als het ware aaneen.

Het bebouwingsbeeld wordt gevormd door de grote boerderijen die afgewisseld worden door kleinere bebouwingselementen. De boerderijen zijn oorspronkelijk van het Oldambtster type, waarvan de voorhuizen in de periode 1850-1940 vaak zijn getransformeerd tot ware kasteeltjes in eclectische stijl of in regionale varianten op de Art Nouveau of Amsterdamse School. De boerderijen zijn, zoals gezegd, parallel aan de voormalige perceelsgrenzen gesitueerd en liggen vaak zo'n 15 tot 30 meter van de weg. Veel boerderijen hebben een beeldbepalende erfbeplanting die bestaat uit een in Landschapsstijl aangelegde tuin of restanten daarvan. Kenmerken van deze zogenaamde slingertuinen zijn een ronde of grillige vijver, een uitkijkheuvel, een tuinhuisje en een rijke beplanting van grote loofbomen.

Kleinschalige bebouwingselementen staan tussen de boerderijen verspreid en bestaan uit rentenierswoningen en arbeiderswoningen. Deze bebouwing ligt vaak dicht op de weg dan de boerderijen en is één bouwlaag met kap hoog. De rentenierswoningen zijn van het eclectische, symmetrische type of, indien ze na 1900 zijn gebouwd, een villa in een regionale variant op de Art Nouveau of Amsterdamse School. De arbeiderswoningen zijn oorspronkelijk van het krimpjes-type, maar in veel gevallen verbouwd of vernieuwd.

Het lint van boerderijen wordt onderbroken door de bebouwde kom van Nieuw-Beerta. De bebouwing bestaat hier hoofdzakelijk uit arbeiders- en middenstandswoningen, veelal sociale woningbouw, die grotendeels verbouwd of naoorlogs zijn. Uitzondering zijn het complex van de hervormde kerk met begraafplaats en naoorlogse pastorie en enkele rentenierswoningen. De bebouwing langs de Hoofdweg wordt hier echter ontsierd door enkele zeer verbouwde panden en een schuur waarvan het voorhuis ontbreekt.

In het beschermd gezicht lagen reeds enkele van rijkswege beschermde monumenten. Onlangs zijn daaraan in het kader van het Monumenten Selectie Project enkele toegevoegd. Dit betreffen vooral boerderijen. (uitbreiden)

Begrenzing beschermd gezicht

De begrenzing van het beschermd gezicht Nieuw-Beerta omvat globaal gezien de lintbebouwing die zich uitstrekt aan weerszijden van de Hoofdweg en het zuidelijke deel van de Verlengde Hoofdweg van Nieuw-Beerta. In het westen ligt de grens net ten westen van de eerste boerderij in Beersterhoogen en volgt de Oudeweg tot aan de afbuiging in westelijke richting. In het oosten ligt de grens van het beschermd gezicht net ten noorden van de beeldbepalende boerderij aan de zuidkant van de Verlengde Hoofdweg. In het noorden en zuiden (overleggen).

Waardering

Het beschermd gezicht Nieuw-Beerta is van nationaal belang vanwege zijn grote cultuurhistorische, ruimtelijk-historische en architectuurhistorische waarden en de tamelijk hoge mate van gaafheid en zeldzaamheid. Het is één van de gaafste voorbeelden van een boerderijenlint in het voor het Oldambt karakteristieke open landschap, waar bovendien het architectuurhistorische gehalte van de bebouwing en erfbeplanting zeer hoog is. Dit is het gevolg van de ontwikkelingen in de landbouw in Groningen in de periode 1850-1940. In deze tijdsspanne groeide de rijkdom van de hereboeren in het Oldambt buiten proporties, waardoor sociale spanningen ontstonden tussen boeren en arbeiders.

Bijlagen

1. Fragment van de kaart van Th. Beckeringh uit 1781.
2. Topografische en Militaire Kaart nummer 8, verkend in 1853.
3. Topografische Kaart nummer 100, verkend in 1902, en nummer 101, verkend in 1902.
4. Cultuurhistorische waarderingskaart van het beschermd gezicht Nieuw-Beerta.
5. Kaart van de begrenzingen van het beschermd gezicht Nieuw-Beerta.

Bronnen

Hoekman, P., J. Houkes en O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985*, Groningen 1986.

Meijering, J.J., en A. Spakman, *Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen*, Groningen 1985.

Monumenten Inventarisatie Project Provincie Groningen, *Gemeentebeschrijving Beerta*, Groningen 1987-1991.

Panman, M., en J. Possel, *Architectuur en stedenbouw in Groningen 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1992.

Schroor, M., *De landelijke lijn*, Groningen 1987.

Schroor, M., en J.J. Meijering, *Het Groninger landschap*, Utrecht 1989.

Stratingh, G.A., en G.A. Venema, *De Dollard*, Groningen 1855.

